

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԴՐՖԵԴԵՐԱՑԻԱՑԻ ԵՎ ԽՍՀՄ  
ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸ ԹԱՑՈՒՄ  
1921-1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ռուսական նախկին կայսրության տարածքի մեծ մասում 1917-1921 թթ. առաջացած խորհրդային ազգային հանրապետությունների փոխհարաբերությունների հարցը խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները հատուկ քննարկման առարկա դարձրին 1921 թ. մարտի 8-16-ը Մոսկվայում հրավիրված ՌԿ/ԲԿ 10-րդ համագումարում: Կենտկոմի անունից ՌՄՖԽՀ ազգությունների գործերի ժողկոմ Ի. Ստալինի զեկուցման հիման վրա համագումարի ընդունած «Ազգային հարցում կուսակցության ընթացիկ խնդիրների մասին» բանաձևում արձանագրվեց, որ հակախորհրդային իմպերիալիստական շրջապատում խորհրդային հանրապետությունների մեկուկեսի անջատ գոյությունն անխոհեմ և աննպատակահարմար է: Նշվում էր, որ հանրապետությունների պաշտպանության, տնտեսության վերականգնման, փոխօգնության, ազգերի համերաշխության, ռազմաքաղաքական սերտ հարաբերություններ հաստատելու ընդհանուր շահերը «Հրամայաբար թելադրում են առանձին խորհրդային հանրապետությունների պետական միավորում»: Միավորման լավագույն ձև համարվեց խորհրդային ֆեդերացիան /դաշնությունը/, որի հիմքում դրվելու էր հանրապետությունների փոխադարձ վստահության և դաշնության մեջ մտնելու կամավորության սկզբունքը:<sup>423</sup>

Խորհրդային Ռուսաստանի և խորհրդային ազգային մյուս հանրապետությունների փոխհարաբերությունները նախ կառուցվում էին «ռազմաքաղաքական դաշինքի»,<sup>424</sup> իսկ այ-

<sup>423</sup> Десяти́мь съ езд РКП(б). Стенографический отчет, с. 602.

<sup>424</sup> Իրականացնելով 1919 թ. մարտին տեղի ունեցած ՌԿ/ԲԿ 8-րդ համագումարի ընդունած բանաձևերը, նույն թվականի հունիսի 1-ին Համառուսաստանյան Կենտգործկոմը որոշում ընդունեց «Համաշխարհային իմպերիալիզմի դեմ պայքարելու համար խորհրդային հանրապետությունների՝ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Լատվիայի, Լիտվայի, Բելոռուսիայի միավորման մասին», պատմության մեջ այն հայտնի է որպես «Խորհրդային ազգային հանրապետությունների ռազմաքաղաքական միության մասին դեկրետ» /Տե՛ս Шесть лет национальной политике Советской власти и Наркомнац. 1917-1923 гг., М., 1923, с. 18-19/:

նուհետև՝ Հանրապետությունների միջև ստորագրված երկ-  
կողմ «Ղաչնային պայմանագրերի» հիման վրա: Խորհրդային  
Ռուսաստանը Ղաչնային պայմանագրեր ե. տնտեսական հա-  
մաձայնագրեր էր կնքել խորհրդային ազգային մի քանի Հան-  
րապետությունների, այդ թվում՝ Խորհրդային Ադրբեջանի /30  
սեպտեմբերի, 1920 թ./, Ուկրաինայի /28 դեկտեմբերի, 1920 թ./  
և Բելոռուսիայի /16 հունվարի, 1921 թ./ հետ:

Ֆեդերատիվ Հարաբերությունների նշված ձևերը,  
որոնց հիմքում դրված էր խորհրդային ազգային ինքնավա-  
րության սկզբունքը, բոլշևիկյան կուսակցության վերնախավը  
դիտում էր որպես անցումնային փուլեր՝ Համաշխարհային հե-  
ղափոխության հաղթանակից հետո «Միջազգային Խորհրդա-  
յին Հանրապետություն» ստեղծելու ճանապարհին:

Խորհրդային Հանրապետությունների միջև ձևավորվող  
փոխհարաբերությունները կարգավորվում էին «կուսակցական  
կարգով»: Հանրապետությունների ազգային կոմկուսները  
հանդիսանում էին ՌԿ/Բ/Կ բաղկացուցիչ մասեր և երկրային  
բյուրոների միջոցով ենթակա էին կուսակցական վերահաս  
մարմինն՝ ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմին: Խորհրդային Հայաստանում, և  
ընդհանրապես ամբողջ Կովկասում և Անդրկովկասում, ՌԿ/Բ/Կ  
Կենտկոմի լիազոր ներկայացուցչական մարմինը՝ 1921 թ.  
մարտի 21-ին ստեղծված ՌԿ/Բ/Կ Կովկասյան բյուրոն էր, որի  
փաստացի ղեկավարն էր ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի անգամ Գ. Օրջո-  
նիկիձեն: Բյուրոյի իրավասության շրջանակներում էր նաև  
անդրկովկասյան Հանրապետությունների միջև միջպետական  
Հարաբերությունների կարգավորման խնդիրները:

Խորհրդային Հանրապետությունների փոխհարաբե-  
րությունների նախանշած ուղին Կովկասի և Անդրկովկասի  
Հանրապետությունների Համար առավել հստակեցվեց Վ. Ի.  
Լենինի 1921 թ. ապրիլի 14-ի՝ «Ադրբեջանի, Վրաստանի,  
Դաղստանի, Լեռնականների Հանրապետության կոմմունիստ  
ընկերներին» ուղղված ծրագրային նամակ-հրահանգում:  
Նրանում կարմիր թիվով անցնում էր տարածաշրջանի  
խորհրդային Հանրապետությունների միջև սերտ ղաչինք  
Հաստատելու գաղափարը:<sup>425</sup>

ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի, Ռուսաստանի  
և անդրկովկասյան Հանրապետությունների ղեկավար մար-  
մինների ակտիվ բանակցությունների արդյունքում 1921 թ.

<sup>425</sup> Լենին Վ.Ի., ԵԼԺ, հ. 43, էջ 237-240:

ասրիլի 16-ին Թիֆլիսում ստորագրվում է Համաձայնագիր Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի երկաթուղիների միավորման, Ռուսաստանի երկաթուղային ընդհանուր ցանցի մեջ նրանց ընդգրկելու և ղրանից բխող այլ հարցերի մասին:<sup>426</sup> Համապատասխան Համաձայնադրեր ստորագրեցին նաև Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հեղկոմների նախագահներ Մ. Օրախելաշվիլին, Մ. Հուսեյնովը և Ս. Կասյանը: Համաձայնագրերը վավերացվեցին 1921 թ. օգոստոսի 8-ին Մոսկվայում՝ Գ. Չիչերինի, Մ. Յիսակյայի, Ա. Շիրվանիի և Ս. Տեր-Գաբրիելյանի կողմից ստորագրված Համապատասխան արձանագրությամբ:

Շուտով իրականացվեց նաև Անդրկովկասի Հանրապետությունների արտաքին միացյալ առևտրի մարմին ստեղծելու մասին Լենինի ցուցումը: 1921 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Ռուսաստանի իշխանությունների միջնորդությամբ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվեցին Համապատասխան Համաձայնագրեր:

1921 թ. հուլիսի 2-3-ին տեղի ունեցած ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի միացյալ պլենումը քննարկեց ինչպես անդրկովկասյան Հանրապետությունների, այնպես էլ նրանց և Ռուսաստանի փոխհարաբերություններին առնչվող մի շարք հարցեր: Ընդունված բանաձևում թեև հատուկ շեշտվում էր անդրկովկասյան Հանրապետությունների իրական անկախությունը պահպանելու անհրաժեշտությունը, սակայն միաժամանակ պահանջվում էր խստորեն պահպանել այդ երկրների կոմկուլանների Կենտկոմների և ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի միջև զոյություն ունեցող հարաբերությունները, հրամայական էր համարվում անդրկովկասյան Հանրապետությունների և Ռուսաստանի միջև ռազմական, առևտրա-տնտեսական և ֆինանսական պայմանագրերի կնքումը:

Անդրկովկասի խորհրդային Հանրապետությունների դաշնություն հիմնելու գաղափարը քարոզվում էր ոչ միայն կուսակցական հրահանգներով, այլև Հանրապետական և անդրկովկասյան կուսակցական, կոմերիտական, արհմիութենական և այլ խորհրդակցություններում ու ժողովներում: Այսպես՝ Հայկոմկուսի Երևանի կազմակերպության և արհեստակցական միությունների միացյալ Հանդիսավոր նիս-

<sup>426</sup> История Советской Конфедерации в документах /1917-1956/, Москва, 1957, с. 283-284.

տում /1921 թ. մայիսի 9-ին/ Ալ. Մյասնիկյանը Հայտարարեց. «Այսօր մենք դեռ ամբողջ Անդրկովկասը չենք կարող կառավարել իբրև մի ամբողջություն: Բայց հենց որ մենք ոտքի վրա կանգնենք, կհիմնենք Կովկասյան ֆեդերացիա»:<sup>427</sup>

Անդրֆեդերացիայի անհրաժեշտության ոգով էր տոգորված նաև Ի. Ստալինի ղեկավարած Թիֆլիսի կուսակազմակերպության ընդհանուր ժողովում 1921 թ. հուլիսի 6-ին:<sup>428</sup>

Մրադրային նշանակություն ունեն Գ. Օրջոնիկիձեի ղեկավարած 1921 թ. օգոստոսի 12-14-ը Թիֆլիսում հրավիրված Կովկասյան երկրամասային կուսակցական առաջին խորհրդակցությունում: Անդրադառնալով Անդրկովկասում ՌԿ/բ/Կ կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի խնդիրներին, Օրջոնիկիձեն մասնավորապես նշեց, որ գրանցից գլխավորն է՝ նպաստել «կովկասյան խորհրդային Հանրապետությունների տնտեսական միավորմանը միմյանց և Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, պահպանելով այդ Հանրապետությունների անկախությունը»:<sup>429</sup>

Անդրկովկասյան դաշնության ստեղծման գործընթացի արագացմանը նպաստեց 1921 թ. նոյեմբերի 3-ին Բաքվում կայացած ՌԿ/բ/Կ կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումը, անդրկովկասյան Հանրապետությունների կուսակցական ղեկավարության, ինչպես նաև ՌԿ/բ/Կ կենտկոմի քարտուղար Վ. Մոլոտովի մասնակցությամբ: Վերջինիս ներկայությունը պլենումի աշխատանքներին հուշում էր, որ Մոսկվան Հափաղանց կարևոր նշանակություն էր տալիս Անդրֆեդերացիայի իրականացման խնդրին: Պլենումի ընդունած «Անդրկովկասյան Հանրապետությունների ֆեդերացիայի մասին» բանաձևում, որը Գ. Օրջոնիկիձեի Հանձնարարությամբ նախապատրաստել էին Ալ. Մյասնիկյանն ու Շ. Էլիավան, և Համապատասխան որոշումում անհետաձգելի և անհրաժեշտ է համարվում անդրկովկասյան Հանրապետությունների միջև ռազմաքաղաքական, ֆինանսատնտեսական և արտաքին քաղաքականության ոլորտների միավորման դաշնային միութենական պայմանագրի ստորագրումը, միասնական վարչատնտեսական և քաղաքական կենտրոնի Միութենական Խորհրդի, ստեղծումը:

<sup>427</sup> Մյասնիկյան Ա., Ընտիր երկեր, Ե., 1957, էջ 338:

<sup>428</sup> Ստալին Ի.Վ., Երկեր, հ. 5, Ե., 1948, էջ 98-111:

<sup>429</sup> Օրջոնիկիձե Գ.Կ., Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, Ե., 1950, էջ 61-63:

1921 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի պլենումը մի խումբ խնդիրների շարքում քննարկեց նաև անդրկովկասյան հանրապետությունների և նրանց աղդային բանակների հետադաճակատադրի հարցը, մշակվեցին միջոցառումների ծրագրեր: Նշված հարցերը քննարկվեցին նաև ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի նոյեմբերի 17-ի նիստում: Անդրադառնալով Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. նոյեմբերի 3-ի պլենումի՝ Անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիա կազմավորելու մասին որոշմանը և ընդունված համապատասխան բանաձևին, քաղբյուրոն որոշեց նախ պարզաբանումներ պահանջել խնդրի վերաբերյալ /մասնավորապես՝ Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի և ՌՍՖՍՀ-ի միջև ձևավորվելիք հարաբերությունների բնույթի մասին/, և հետո միայն անդրադառնալ հարցի քննարկմանը:<sup>430</sup> Քաղբյուրոյի որոշման մեկ այլ կետով հանձնարարվեց «ՌՍՖՍՀ փոխհարաբերությունները Հայաստանի, Վրաստանի և Աբրեջանի հետ ձևակերպել ռազմական կոնվենցիայի միջոցով»:

Անդրկովկասի հանրապետություններում ռազմական գործը կազմակերպելու փաստացի իրավունքը քաղբյուրոն վերապահեց ՌՍՖՍՀ Ռազմահեղափոխական խորհրդին, իսկ Դ. Օրջոնիկիձեն հանձնարարեց կոնվենցիան անցկացնել անձամբ և ամենակարճ ժամանակում: Համագործակցելով Անդրկովկասի հանրապետությունների քաղաքական ղեկավարության և զինվորական հրամանատարության հետ, Գ. Օրջոնիկիձեն մեծ ջանասիրությամբ և կարճ ժամանակում իրականացնում է քաղբյուրոյի որոշումը: Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների ղեկավարներ Ա. Մյասնիկյանը, Բ. Մդիվանի, Ն. Նարիմանովը և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը 1921 թ. դեկտեմբերի 8-ին թիֆլիսում ստորագրում են «Համաձայնագիր Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունների և ՌՍՖՍՀ կառավարության միջև ռազմածովային հարցերի վերաբերյալ»:<sup>431</sup> ՀՍՄՀ ժողկոմ-խորհրդը համաձայնագիրը վավերացրեց 1922 թ. հունվարի 19-ին:<sup>432</sup>

<sup>430</sup> ՀԱԱ, Խավաքածու նո. 1, գ. 3, ք. 129:

<sup>431</sup> Նույն տեղում, ք. 163-164:

<sup>432</sup> Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 5, գ. 5, ք. 1:

Ռադմական դաշինքի մասին պայմանագիրը բաղկացած էր ներածական մասից և 14 հոդվածներից: Համաձայնագրում մասնավորապես արձանագրվում էր, որ Անդրկովկասյան հանրապետությունների, ինչպես նաև խորհրդային Ռուսաստանի՝ արտաքին վտանգից համատեղ պաշտպանվելու ռազմավարական շահերը հրամայաբար պահանջում են չորս հանրապետությունների բոլոր զինված ուժերի և ռազմական միջոցների միավորում մեկ միասնական հրամանատարության տակ՝ ի դեմս Առանձին Կովկասյան բանակի Ռազմհեղխորհրդի: Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ազգային բանակները, որպես առանձին ինքնուրույն միավորներ, յուրաքանչյուր 10 հազարից ոչ ավել թվակազմով /խաղաղ ժամանակներում/, մտնում էին Առանձին Կովկասյան բանակի կազմի մեջ: Ազգային բանակները առաջնորդվելու էին ՌՍՖՍՀ Կարմիր բանակի համար սահմանված զինվորական օրենսդրությամբ և նորմերով, իսկ նրանց բոլոր տեսակի պահանջներն ամբողջությամբ բավարարվելու էին տվյալ հանրապետության կողմից: Հանրապետություններում թեև շարունակվելու էին գործել ազգային ռազմական ժողկոմատները, սակայն նրանց ինքնուրույնությունը խիստ նվազելու էր: Ռազմական գործի հետ կապված հիմնական միջոցառումները հանրապետությունների ռազմգործառնությունները իրականացնելու էին Առանձին Կովկասյան բանակի Ռազմհեղխորհրդի հրահանգներով և ՌՍՖՍՀ համապատասխան օրենսդրական նորմատիվներով: Հայաստանի համար առանձնակի նշանակություն ուներ համաձայնագրի 3-րդ հոդվածը, ըստ որի՝ «Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների պաշտպանությունն ամրապնդելու համար նրանց տարածքում տեղակայվում են ՌՍՖՍՀ Կարմիր բանակի զորամասեր»:<sup>433</sup> Համաձայնագիրը քաղաքական ծանրակշիռ քայլ էր ոչ միայն արտաքին քաղաքական, այլև ներխորհրդային տեսանկյունից, այն փաստորեն գրեց Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների և Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական սերտ միավորման ամուր հիմքերը:

Կովկասյան բյուրոյի պլենումի 1921 թ. նոյեմբերի 3-ի՝ Անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիա կազմավորելու մասին որոշումին, ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն հերթական անգամ անդրադարձավ 1921 թ. նոյեմբերի 29-ին:

<sup>433</sup> Նույն տեղում:

Միաձայն ընդունված որոշման բանաձևում, որը ներկայացրել էր Վ. Լենինը, սկզբունքորեն միանգամայն ճիշտ և իրականաշարժի համարելով Կովկասյան բյուրոյի որոշումը, քաղբյուրոն այնուամենայնիվ որոշման անմիջական իրագործումը համարեց վաղաժամ: Անդրկովկասյան հանրապետությունների կոմկուսների ղեկավարությունն առաջարկվեց ֆեդերացիայի հարցը դարձնել համաժողովրդական քննարկման առարկա և ֆեդերացիայի օգտին լայն քարոզչություն վարելով՝ խնդիրը լուծել հանրապետությունների խորհուրդների համագումարների միջոցով:<sup>434</sup>

Անդրֆեդերացիայի անցկացման հարցում քաղբյուրոյի այս վերապահումները բխում էին այն այլակարծությունից և դիմադրությունից, որ ցուցաբերեց Վրաստանի կոմկուսի ղեկավարության մի մասը հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանու գլխավորությամբ: Վերջիններս կտրականապես դեմ էին Կովկասյան բյուրոյի նոյեմբերի 3-ի որոշմանը և գտնում էին, որ ֆեդերացիայի կազմավորումը վաղաժամ է, բացակայում են իրական նախադրյալները և այն պարտադրված է Կովկասյան բյուրոյի և անձամբ Գ. Օրջոնիկիձեի կողմից: Պնդելով Անդրկովկասի հանրապետությունների իրական անկախությունը խստորեն պահպանելու անհրաժեշտության վրա, Մդիվանին և իր կողմնակիցները հանդես էին գալիս հանրապետությունների միջև երկկողմանի պայմանագրային հարաբերություններ հաստատելու առաջարկությամբ: Վրացի «ձախ ֆեդերալիստները» այն կարծիքին էին, որ եթե Ադրբեջանի և առավել ևս Հայաստանի համար ֆեդերացիան ձեռնառու է, ապա Վրաստանի համար ձեռնառու չէ ոչնչով: Մդիվանու խմբի դիրքորոշումը բուլճարի կուսակցության վերնախավի կողմից որակվեց որպես ազգային թեքում, որի դեմ անգիջում պայքար ծավալեց Կովկասյան բյուրոն, Ի. Ստալինի, Գ. Օրջոնիկիձեի, ինչու չէ, նաև Ալ. Մյասնիկյանի գլխավորությամբ:

Այնուհանդերձ, Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի 1921 թ. նոյեմբերի 14-ի և 25-26-ի պլենումները որոշեցին հավանություն արժանացնել Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. նոյեմ-

<sup>434</sup> ՀԱԱ, հավաքածու նո. 1, գ. 3, ք. 157:

բերի 3-ի որոշումները և «պարտադիր ու անհապաղ իրականացնել»:<sup>435</sup>

Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմը 1921 թ. դեկտեմբերի 14-ին ողջունեց Կովկասյան բյուրոյի նոյեմբերի 3-ի որոշումը և որոշեց ամենալայն քարոզչություն ծավալել Անդրֆեդերացիայի շտապ անցկացման օգտին:<sup>436</sup>

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի դիրքորոշմանը, ապա Անդրֆեդերացիայի կազմավորման հարցում Հայկոմկուսի ղեկավարությունն անվերապահորեն պաշտպանում էր Կովկասյան բյուրոյի քաղաքականությունը, քանզի համոզված էր, որ ֆեդերացիայի գաղափարը բխում է Հայաստանի և Հայ ժողովրդի շահերից: Հայկոմկուսի կենտկոմը 1921 թ. նոյեմբերի 14-ին միաձայն և անվերապահ հավանություն արժանացրեց Անդրֆեդերացիայի մասին Կովկասյան բյուրոյի նոյեմբերի 3-ի որոշումը:<sup>437</sup> Լինելով անդրկովկասյան հանրապետություններից տնտեսապես նվազ զարգացածը, գտնվելով սոցիալ-տնտեսական աղետալի վիճակում, չունենալով ընդհանուր սահման Ռուսաստանի հետ, Հայաստանն, ի տարբերություն Ադրբեջանի և Վրաստանի, որոնց բնական և նյութական պաշարները, աշխարհագրական նպաստավոր դիրքը զգալի առավելություններ էին, ընդգրկվելով ֆեդերացիայի մեջ կորցնելու ոչինչ չունեին: Ընդհակառակը Հայաստանի իշխանությունները դրանում էին տեսնում երկիրը և ժողովրդին սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակից դուրս հանելու միակ ճանապարհը:

1922 թ. հունվար-փետրվարին տեղի ունեցած Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսների ու խորհուրդների համագումարները՝ հակահարված տալով Անդրֆեդերացիայի հակառակորդներին, հաստատեցին Անդրկովկասի հանրապետությունների դաշնություն կազմելու անհրաժեշտությունն ու հրատապությունը:

ՀԿ/Բ/Կ առաջին համագումարին /26-29 հունվարի, 1922թ./ հաշվետու զեկուցման մեջ շեշտելով Անդրֆեդերացիա

<sup>435</sup> St'u Kompartia Gruzii v rezolyutsiyax i resheniyax s'ezdov, konferentsiy i plenumov ЦК, h. 1, 1920-1931, Թբիլիսի, 1976, էջ 22-23:

<sup>436</sup> St'u Kompartia Azerbaydjana v rezolyutsiyax i resheniyax s'ezdov, konferentsiy i plenumov ЦК, h.1, 1920-1937, Բաքու, 1986, էջ 66-67:

<sup>437</sup> ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 15, ք. 39:

ստեղծելու հրահանգով թյան մասին Ալ. Մյասնիկյանը հայտարարեց. «Ես համոզված եմ, որ ֆեդերացիան կկայանա և այն մեղ վերջնականապես դուրս կբերի տնտեսական քայքայումից»:<sup>438</sup> Համագումարի ընդունած բանաձևում արձանագրվեց, որ «ֆեդերացիան լրիվ համապատասխանում է մեր երկրի շահերին»:<sup>439</sup>

Հայկոմկուսի քաղաքական այս գիծը պաշտպանեց Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարը /30 հունվարի - 4 փետրվարի, 1922 թ./: Անդրֆեդերացիայի մասին Ա. Մռավյանի զեկուցման հիման վրա ընդունած բանաձևում նշվեց, որ Անդրֆեդերացիայի գաղափարը հասունացած է և հարկավոր է շուտափույթ գործնական միջոցներ կիրառել այն իրականացնելու համար:<sup>440</sup>

Անդրֆեդերացիայի օգտին արտահայտվեցին նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսների, համապատասխանաբար՝ առաջին /հունվարի 23 - փետրվարի 1, 1922 թ./ և չորրորդ /փետրվարի 2-7, 1922 թ./ համագումարները:

Հանրապետական կոմկուսների համագումարներին հաջորդեց Անդրկովկասի կուսկազմակերպությունների առաջին համագումարը, որը կայացավ 1922 թ. փետրվարի 18-22-ին: Համագումարը հաստատեց Շ. Էլիավայի Անդրֆեդերացիայի մասին զեկուցման հիմնադրույթները, հաստատեց նաև Անդրֆեդերացիայի Միութենական պայմանագրի տեքստը և Բարձրագույն տնտեսական խորհրդի մասին Կանոնադրությունը:<sup>441</sup> Քննարկված կազմակերպչական խնդիրների շարքում առանձնանում էր Կովկասյան բյուրոն լուծարելու և նրա փոխարեն ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտե ստեղծելու մասին համագումարի որոշումը: Վերջինիս կազմը հաստատվեց նույն օրերին Մոսկվայում, կոմիտեի նախագահություն կազմում ընդգրկված էր նաև Ալ. Մյասնիկյանը:<sup>442</sup>

<sup>438</sup> ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 2, թ. 22-23:

<sup>439</sup> Նույն տեղում, գ. 1, թ. 41:

<sup>440</sup> Տե՛ս ՀԱԽՅ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների խորհուրդների և համագումար, Ե., 1922:

<sup>441</sup> Տե՛ս Первый Закавказский съезд коммунистических организаций, Тифлис, 1922:

<sup>442</sup> ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 10, թ. 9ա:

ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտեի 1922 թ. փետրվարի 23-ի պլենումի առաջին իսկ նիստում որոշվեց անհապաղ կյանքի կոչել Անդրֆեդերացիան և այդ նպատակով հրավիրել անդրկովկասյան հանրապետութ-յունների Կենտգործկոմների ներկայացուցիչների լիազոր կոն-ֆերանս: Կոնֆերանսը իր աշխատանքները սկսեց 1922 թ. մարտի 11-ին Թիֆլիսում: Մարտի 12-ին ընդունվեց Անդրկով-կասի հանրապետությունների դաշնային միություն կազմելու մասին Միութենական պայմանագիրը և Բարձրագույն տնտե-սական խորհրդի մասին Կանոնադրությունը: Այսպիսով իրա-կանություն դարձավ Անդրկովկասի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միության /ԱՍԽՀՖՄ/ հիմնադրումը. Խորհրդային Հայաստանը, Ադրբե-ջանը և Վրաստանը կազմեցին ռազմաքաղաքական և տնտե-սական սերտ դաշինք: Կոնֆերանսը թեև հաստատում էր վեր-ջիններիս լիակատար անկախությունը և ինքնուրույնությու-նը, սակայն իրականում՝ Միութենական պայմանագիրը նա-խատեսում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների ինքըն-իշխանության զգալի սահմանափակումներ: Մասնավորապես՝ հանրապետություններում վերացվելու էին պետականութ-յունը արտահայտող մի շարք առանցքային ժողովմատներ. ռազմական և արտաքին գործերի, արտաքին առևտրի, ֆինանսների և այլն: Այդ ոլորտների կառավարումը փոխանց-վելու էր Անդրֆեդերացիայի գործադիր մարմնին՝ Միութենա-կան խորհրդին, որի նախագահությունը բաղկացած էր երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչներից /Ալ. Մյասնիկ-յան, Գ. Մդիվանի, Ն. Նարիմանով/:

Միութենական պայմանագրի 13-րդ հոդվածի համա-ձայն՝ «Հանրապետությունների Միությունը ՌՍՖՍՀ-ի հետ փոխհարաբերությունները կառուցում է միութենական պայ-մանագրի հիման վրա»:

Խորհրդային Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հանրապե-տությունների միջև սերտ փոխհարաբերություններ հաստա-տելու գործում կարևոր քայլեր կատարվեցին դեռևս 1921 թ. դեկտեմբերի վերջին: Համառուսաստանյան Կենտգործկոմի նախագահ Մ. Կալինինի հրավերով Համառուսաստանյան խորհուրդների 9-րդ համագումարին հյուրի կարգավիճակով մասնակցող Անդրկովկասի հանրապետությունների ներկայա-

<sup>41</sup> Советское содружество народов, М., 1977, с. 264-267.

յուրիչներին անունից հայտարարութեան մեջ /26 դեկտեմբերի 1921 թ./ Ալ.Մյասնիկյանը առաջարկեց Համառուսաստանյան Կենտրոնական կազմում ընդգրկել Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներին: Առաջարկութիւնն ընդունվեց՝ Ադրբեջանին և Վրաստանին հատկացվեց '20-ական, Հայաստանին՝ 15 տեղ:<sup>444</sup>

Խորհրդային Ուկրաինայի, Վրաստանի, Հայաստանի և ՌԿԲ/Կ Կովկասյան բյուրոյի ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվայում հրավիրված ՌՍՖՍՀ արտգործոգնական կոլեգիայի ընդլայնված խորհրդակցութիւնում քննարկվեցին հանրապետութիւնների ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը նույնացնելուն նվիրված մի շարք հարցեր:<sup>445</sup> Մշակվում և ընդունվում է «Խորհրդային Ադրբեջանի, Հայաստանի, Բելոռուսիայի, Վրաստանի, ՌՍՖՍՀ-ի և Ուկրաինայի միջև միասնական քաղաքացիութեան մասին պայմանագրի նախագիծ», ըստ որի՝ հանրապետութիւնների քաղաքացիները յուրաքանչյուր խորհրդային հանրապետութիւնում ունենալու էին քաղաքական և քաղաքացիական հավասար իրավունքներ, կրելու էին նույն պարտավորութիւնները:<sup>446</sup> Խորհրդակցութիւնն անհրաժեշտ համարեց խորհրդային բոլոր հանրապետութիւններում մտցնել անձնագրերի միասնական ձև: Անձնագրերը լրացվելու էին մայրենի և ռուսերեն լեզուներով, վավերական էին լինելու խորհրդային բոլոր հանրապետութիւններում: Խորհրդային յուրաքանչյուր հանրապետութեան քաղաքացուն իրավունք էր վերապահվում բնակութիւն հաստատել ցանկացած հանրապետութիւնում և ազատ տեղաշարժվել մեկ հանրապետութիւնից մյուսը:<sup>447</sup> Խորհրդակցութեան որոշումները և առաջարկութիւնները արժանացան ՌԿԲ/Կ Կենտկոմի հավանութեանը և աստիճանաբար կյանքի կոչվեցին: Արդեն 1922 թ. փետրվարից խորհրդային քաղաքացիների տեղաշարժը մեկ հանրապետութիւնից մյուսը ազատ էր և առանց սահմանափակումների: Ինչ վերաբերում է միասնական քա-

<sup>444</sup> Девятый Всероссийский съезд Советов... Стенографический отчет, Москва, 1922, с. 186.

<sup>445</sup> ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 98, ք. 14:

<sup>446</sup> Նույն տեղում, ք. 15:

<sup>447</sup> Նույն տեղում, ք. 19:

դաքացիության մասին պայմանագրի նախագծին, ապա այն  
չստորագրվեց:

Զրկելով խորհրդային հանրապետություններին, այդ  
թվում և Հայաստանին, ինքնուրույն արտաքին քաղաքակա-  
նություն վարելու իրավունքից, խորհրդային Ռուսաստանը  
միաժամանակ ստանձնում է միջազգային ասպարեզում նրանց  
ներկայացնելու պարտավորությունը: Այսպես, 1922 թ. հուն-  
վարի սկզբին ստանալով Ճենովայի միջազգային կոնֆերան-  
սին մասնակցելու հրավեր, խորհրդային Ռուսաստանի կառա-  
վարությունն անհրաժեշտ է համարում ստեղծել խորհրդային  
բոլոր հանրապետությունների միասնական ղեկանագիտական  
ճակատ և դրանով իսկ ամրապնդել խորհրդային ղեկքերը կոն-  
ֆերանսում: ՌԿԲ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի և Համառուսաս-  
տանյան Կենտգործկոմի 1922 թ. հունվար ամսին ընդունած  
մի շարք որոշումներով հաստատվում է խորհրդային միացյալ  
պատվիրակության կազմը և նրա լիազորությունները: Պատ-  
վիրակության 15 անդամների թվում էր նաև ՀՍԽՀ ներկայա-  
ցուցիչ Ա. Բեկզադյանը:<sup>448</sup> խորհրդային հանրապետությու-  
նների ղեկանագիտական դաշինքը ամրապնդվեց 1922 թ.  
փետրվարի 22-ին Մոսկվայում հրավիրված ՌՍՖՍՀ-ի և  
խորհրդային ութ հանրապետությունների լիազոր ներկայա-  
ցուցիչների խորհրդակցությանը, որովհետև առաջիկա կոնֆե-  
րանսին խորհրդային հանրապետությունները ներկայացնելու  
և նրանց շահերը պաշտպանելու իրավունքը հանձնարարել  
խորհրդային Ռուսաստանին: Վերջինիս իրավունք է վերա-  
պահվում բոլոր հանրապետությունների անունից պայմա-  
նագրեր և համաձայնագրեր ստորագրել արտասահմանյան  
պետությունների հետ ինչպես կոնֆերանսում, այնպես էլ  
ներանից դուրս:<sup>449</sup>

Այսպիսով 1921-1922 թթ. խորհրդային Ռուսաստանը  
աստիճանաբար ուժեղացնում էր իր քաղաքական ազդեցու-  
թյունը խորհրդային հանրապետությունների, այդ թվում և  
Հայաստանի, թե ներքին և թե արտաքին քաղաքականության  
մեջ: Եթե ներքին քաղաքականության հարցերում ազգային  
հանրապետությունները, այնուամենայնիվ, որոշ ինքնուրույ-  
նություն պահպանում էին, ապա արտաքին քաղաքականու-  
թյան հարցերում այն իսպառ վերացվեց:

<sup>448</sup> ДВП СССР, т. V, Москва, 1961, с. 66-68.

<sup>449</sup> Նույն տեղում, էջ 110-111:

1922 թ. երկրորդ կեսից Ռուսաստանի բուլշևիկյան կուսակցությունը գործնական քայլեր ձեռնարկեց ինչպես խորհրդային Հայաստանի, այնպես էլ Ռուսական նախկին կայսրության տարածքի վրա առաջացած խորհրդային բոլոր Հանրապետությունների հետ ՌՍՖՍՀ միջպետական փոխհարաբերությունները իրավաբանորեն կարգավորելու ուղղությամբ: ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1922թ. օգոստոսի 10-ի որոշումով Կենտկոմի կազմբյուրոյին Հանձնարարվում է ստեղծել Հատուկ Հանձնաժողով, խորհրդային անկախ Հանրապետությունների և ՌՍՖՍՀ փոխհարաբերությունների հարցը նախապատրաստելու համար:<sup>450</sup> Հանրապետությունների նմանատիպ խորհրդային պետականությունը, միասնական ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, զինված ուժերը, պատժիչ մարմինները /Չեկա, Հատուկ բաժին, Հատուկ նշանակության ջոկատներ/, ազգային բնութագրից զրեթե զուրկ նմանատիպ Սահմանադրությունները /որոնք հիմնական դրույթներում փաստորեն կրկնում էին ՌՍՖՍՀ Սահմանադրությունը/ և, ամենագլխավորը՝ Հանրապետություններում իշխանության ղեկը ստանձնած ազգային կոմունիստական կուսակցությունները, որոնք անշեղորեն ղեկավարվում էին Ռուսաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և նրա երկրային կոմիտեների հրահանգներով և որոշումներով:<sup>451</sup> Հուշում էին Հանրապետությունների միավորման ուղիները:

Օգոստոսի 11-ին ստեղծվում է խորհրդային բոլոր Հանրապետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ Հանձնաժողով (ՀՍԽՀ ներկայացուցիչն էր Ալ. Մյասնիկյանը):<sup>452</sup> Օգոստոսի վերջին Հանձնաժողովի քննարկմանն է ներկայացվում Հանձնաժողովի անդամ և փաստացի ղեկավար Ի. Ստալինի մշակած «ՌՍՖՍՀ և անկախ Հանրապետությունների փոխհարաբերությունների մասին բանաձևի նախագիծ»,

<sup>450</sup> Образование СССР. Сборник документов, М. 1972, с. 293-294.

<sup>451</sup> Օրինակ՝ Հայկոմկուսի Կենտկոմի 1922 թ. հունիսի 6-ի պլենումի կուսչինարարության մասին ընդունած բանաձևում հաստատվում էր, որ «Հայաստանի կոմկուսը հանդիսանում է Ռուսաստանի կոմկուսի մի մասը, ջոկատը ... քաղաքականապես և կազմակերպչական հարցերում հաշվետու է նրան ու առաջնորդվում է ՌԿ/ԲԿ համագումարների, կուսակցական բարձրագույն մարմինների ընդունած բանաձևերով» /տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 3, ք. 11/:

<sup>452</sup> Образование СССР, с. 295.

Համաձայն որի՝ խորհրդային Հայաստանը, Ադրբեջանը, Վրաստանը, Բելոռուսիան և Ուկրաինան պետք է պաշտոնապես մտնեին ՌՍՖՍՀ կազմ՝ ավտոնոմ /ինքնավար/ Հանրապետությունների կարգավիճակով:<sup>453</sup> Նախագծի Համաձայն, որը ստացավ «ստալինյան ավտոնոմիզացիայի ծրագիրը» անվանումը՝ խորհրդային ազգային Հանրապետությունները կորցնելու էին իրենց ինքնիշխանությունը, ինչը, թեկուզև ձևական, դեռ պահպանում էին: Բանաձևի Ծ-րդ կետով /այն Համարվում էր խիստ գաղտնի և հրապարակման ենթակա չէր/, եթե ՌԿԲ/Կ Կենտկոմը Հավանություն տար բանաձևին, ապա այն չէր հրապարակվելու, այլ որպես շրջաբերական հրահանգ փոխանցվելու էր ազգային Կենտկոմներին՝ «խորհրդային կարգով հիշյալ Հանրապետությունների կենտգործկոմների կամ խորհուրդների Համագումարների միջոցով անցկացնելու Համար՝ մինչև խորհուրդների Համառուսաստանյան Համագումարի հրավիրումը, որտեղ այն պաշտոնապես հայտարարվելու է որպես այդ Հանրապետությունների ցանկություն»:<sup>454</sup> Բանաձևի նախագիծը թեզիսների տեսքով ուղարկվում է ազգային կոմկուսների Կենտկոմների քննարկմանը, սակայն, ինչպես բխում է բանաձևի Ծ-րդ կետից, Ստալինը և իր շրջապատը ակնկալում էին ոչ թե քննարկում, այլ թեզիսների «անցկացում»՝ «խորհրդային կարգով»:

1922 թ. սեպտեմբերի 10-ին ՀԿԲ/Կ Կենտկոմը որոշում է պաշտպանել ՌՍՖՍՀ-ի հետ Անդրկովկասի Հանրապետությունների քաղաքական և տնտեսական սերտ միավորման դադարի մասին:

Սեպտեմբերի 8-11-ը տեղի ունեցած ՀԿԲ/Կ Կենտկոմի պլենումին Անդրֆեդերացիայի քաղաքական և տնտեսական դրություն մասին զեկուցման մեջ Կենտկոմի քարտուղար Սարգիս Լուկաշինը հանդես եկավ Անդրֆեդերացիայի միութենական մարմինների կազմակերպչական թուլության և Անդրֆեդերացիայի շրջանակներում հանրապետությունների Համագործակցության ու փոխօգնության չնչին ձեռքբերումների մասին սուր քննադատությամբ:<sup>455</sup> Անդրադառնալով հարցի

<sup>453</sup> ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 177, ք. 62:

<sup>454</sup> Из истории образования СССР. Известия ЦК КПСС, Москва 1989, N9, с. 193.

<sup>455</sup> ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 3, ք. 26:

<sup>456</sup> Նույն տեղում, ք. 33-34:

քաղաքական կողմին, Լուկաշինը նշեց, որ Անդրկովկասյան հանրապետությունների պետական ինքնուրույնությունը մինչ այժմ ունեւորւմ է արտաքին միջազգային քաղաքական նշանակություն և «Անդրֆեդերացիայի կես տարվա փորձը հուշեց, որ հարկավոր է վերջ տալ ձևական ինքնուրույնությունը պարծենալուն»։ Նշելով, որ Ռուսաստանի հետ միավորվելուց հետո խորհրդային հանրապետությունների, այդ թվում և Հայաստանի ինքնիշխանությունը զգալիորեն կսահմանափակվի, Լուկաշինը շեշտեց, որ «Միավորման արդյունքում առաջացող քաղաքական միևնույն կփոխհատուցվի տնտեսական մեծ առավելություններով»։<sup>457</sup>

Հայաստանի ղեկավարությունը պաշտպանում էր ՌՍՖՍՀ-ի հետ պետական միավորման գաղափարը և ինչպես Անդրֆեդերացիայի կազմավորման, այնպես էլ Ռուսաստանի հետ միավորման հարցում առաջին պլան էր դնում տնտեսական շահերը։

Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի պլենումը 1922 թ. սեպտեմբերի 11-ին պաշտպանեց «ստալինյան թեզիսները», իսկ Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմը սեպտեմբերի 15-ի նիստում ձայների մեծամասնությամբ մերժեց դրանք և պնդեց հանրապետությունների իրական անկախությունը պահպանելու անհրաժեշտության օգտին։ Բելուռուսիայի կոմկուսի Կենտկոմի պլենումը սեպտեմբերի 16-ին արտահայտվեց անկախ հանրապետությունների միջև պայմանագրային հարաբերությունների պահպանման օգտին, իսկ Ուկրաինայի կոմկուսի Կենտկոմը հարցն ընդհանրապես չքննարկեց։

1922 թ. սեպտեմբերի 22-ին Վ. Լենինին ուղղված նամակում Ստալինը ներկայացնում է իր կողմից մշակված բանաձևի էությունը։ Բացելով բոլոր չափերտները Ստալինը հարցերը դնում է կտրուկ. «Ընկ. Լենին... Երկուսից մեկը կամ իսկապես /խորհրդային ազգային հանրապետությունների - հեղ/ անկախություն և այդ դեպքում կենտրոնի չմիջամտություն, իրենց արտգործոցով կամ, իրենց արտաքին առևտուր..., ընդ որում ընդհանուր հարցերը լուծվում են հավասարը հավասարի հետ բանակցությունների միջոցով... կամ խորհրդային հանրապետությունների իրական միավորում մեկ տնտեսական ամբողջության մեջ՝ ՌՍՖՍՀ Ժողկոմխորհի, ԱՊՍ-ի և Կենտգործկոմի իշխանության պաշտոնական տարածումը անկախ

<sup>457</sup> Նույն տեղում, ք. 35:

Հանրապետությունների ժողովուրդների, կենսագործկոմների և տնտեսական խորհուրդների վրա: Այսինքն՝ Հանրապետությունների շինծու անկախության փոխարինումը իրական ներքին ինքնավարությունով՝ լեզվի, մշակութի, արդարադատության, ներքին գործերի, հողագործության և այլ իմաստով»:<sup>458</sup>

Մինչ Լենինը նախապատրաստում էր հարցի վերաբերյալ իր մոտեցումները և պատրաստվում էր առաջարկություններ ներկայացնել ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմ, վերջինիս կազմբյուրոյի Հանձնաժողովը աննշան ուղղումներով ու լրացումներով սեպտեմբերի 24-ին ընդունում է «ստալինյան ավտոնոմիզացիայի ծրագիրը»:<sup>459</sup> Ի տարբերություն Բելոռուսիայի, Ուկրաինայի, Ադրբեյջանի և Հատկապես Վրաստանի ներկայացուցիչների, որոնք բանաձևի քննարկման ընթացքում պնդում էին այս կամ այն չափով ընդլայնել Հանրապետությունների իրավունքները և թուլատրել Հանձնաժողովի որոշումները քննարկել Հանրապետությունների կուսակցական կազմակերպություններում, Հայաստանի ներկայացուցիչ Ալ. Մյասնիկյանն անվերապահորեն պաշտպանեց ստալինյան բանաձևը:

Սակայն «ստալինյան ավտոնոմիզացիայի ծրագիրը» չի արժանանում Վ. Լենինի հավանությանը: ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամներին սեպտեմբերի 26-ին հղած նամակում չեղելով հարցի չափազանց կարևորությունը և քննադատելով Ստալինի կողմից դրսևորած շտապողականությունը, Լենինը առաջարկում է խորհրդային Հանրապետությունների միավորումը անցկացնել սկզբունքորեն այլ հիմքի վրա՝ ՌՍՖՍՀ կազմ մտնելու փոխարեն, նրանց և Ռուսաստանը միավորել նոր պետականության՝ «Եվրոպայի և Ասիայի խորհրդային Հանրապետությունների միության» մեջ և խստորեն պահպանել Հանրապետությունների իրավահավասարությունն ու անկախությունը, միությունից դուրս գալու իրավունքը:<sup>460</sup>

Ստալինը ստիպված է լինում ընդունել Լենինի առաջարկությունները, արմատապես վերամշակել բանաձևը և իր, Գ. Օրջոնիկիձեի, Ալ. Մյասնիկյանի և Վ. Մոլոտովի ստորագրությամբ սեպտեմբերի վերջին Կենտկոմի Հաստատմանը

<sup>458</sup> Նույն տեղում, էջ 198-199:

<sup>459</sup> ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 177, ք. 69-72:

<sup>460</sup> Լենին, ԵԼԺ, հ. 45, էջ 252-254:

ներկայացնել սկզբունքորեն նոր նախագիծ: Հեղինակները թաքցնում էին, որ այն արմատապես վերամշակվել է Լենինի նկատողությունների և առաջարկությունների հիմնա վրա:

1922 թ. հոկտեմբերի 6-ին ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի պլենումը աննշան ուղղումներով և լրացումներով ընդունում է հանձնաժողովի 4 անդամների կողմից ներկայացրած բանաձևի նախագիծը որպես Կենտկոմի հրահանգ:<sup>461</sup> Բանաձևում անհրաժեշտ է համարվում Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի և ՌՍՖՍՀ-ի միջև «Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետությունների Միություն» կազմում միավորվելու մասին պայմանագրի ստորագրումը: Պլենումը որոշում է հանձնարարել Ստալինի նախագահությամբ բոլոր Հանրապետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կազմավորված նոր հանձնաժողովին Կենտկոմի հրահանգի հիման վրա նախապատրաստել ինժՄ կազմավորման մասին օրենքի նախագիծ՝ այն խորհուրդների համագումարի միջոցով անցկացնելու համար:<sup>462</sup> Խորհրդային Հանրապետությունների միավորման գործընթացի գաղտնիության քողը թեև բացվում էր և այն իրականացվելու էր Հանրապետությունների բարձրագույն օրենսդիր մարմինների միջոցով, սակայն բոլշևիկյան կուսակցության վերնախավը ակնկալում էր ոչ թե հարցի համաժողովրդական քննարկում և բազմակարծություն, այլ միանշանակ հավանություն և անցկացում «կուսակցական կարգով»:

Եթե «ստալինյան ավտոնոմիզացիայի ծրագրի» համաձայն խորհրդային Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեյջանը մտնելու էին ՌՍՖՍՀ-ի կազմ որպես առանձին միավորներ, ապա ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հոկտեմբերի 6-ի ընդունած բանաձևով նրանք միավորվելու էին Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի հետ Անդրֆեդերացիայի միջոցով, որպես միասնական միավոր: 1922 թ. դեկտեմբերի 10-13-ը Բաքվում հրավիր-

<sup>461</sup> Վ. Լենինը հիվանդության սրման պատճառով թեև չէր մասնակցում պլենումի աշխատանքներին, սակայն նույն օրը Լ. Կամենևին ուղղված երկտողում վերստին պնդեց Միության մեջ մտնող հանրապետությունների իրավահավասարությունը պահպանելու օգտին: Լենինը հատուկ ընդգծում է, որ «Վելիկոռուսական շովինիզմին հայտարարում եմ ոչ թե կյանքի, այլ մահու կոիվ» /տես՝ Լենին, ԵԼԺ, հ. 45, էջ 255/:

<sup>462</sup> ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 177, թ. 75:

ված Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարը  
Խորհրդային Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի Ֆեդե-  
րատիվ Միությունը՝ ԱՍԽՀՖՄ-ը, վերափոխեց Անդրկովկասի  
Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետու-  
թյան /ԱՍՖԽՀ/, ընդունեց նրա Սահմանադրությունը և որոշեց  
միավորվել ՌՍՖՍՀ-ի, Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի հետ  
ԽՍՀՄ-ի կազմում:

ԽՍՀՄ կազմավորման հարցը իր վերջնական լուծումը  
ստացավ 1922 թ. դեկտեմբերի վերջին: Խորհրդային չորս հան-  
րապետությունների կողմից լիազորված պատվիրակու-  
թյունների կոնֆերանսը դեկտեմբերի 29-ին հաստատեց ԽՍՀՄ-ի  
կազմավորման մասին Հռչակագրի և միութենական պայմա-  
նագրի նախագծերը: Դրանք հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 30-ին,  
կնքվեցին ՌՍՖՍՀ-ի, ԱՍՖԽՀ-ի, Խորհրդային Ուկրաինայի և  
Բելոռուսիայի ներկայացուցիչների կողմից և հաստատվեցին  
ԽՍՀՄ խորհուրդների առաջին համագումարում: ԽՍՀՄ-ի  
կազմավորման մասին Հռչակագրում արձանագրվեց, որ  
ԽՍՀՄ-ը բաց է Խորհրդային բոլոր հանրապետությունների  
համար և նրա կազմավորումը վճռական քայլ է՝ մոտ ապա-  
գայում Համաշխարհային Սոցիալիստական Խորհրդային Հան-  
րապետություն ստեղծելու ճանապարհին:

Թեև ի տարբերություն «ստալինյան ավտոնոմիզացիա-  
յի (ինքնավարության) ծրագրի» ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը որա-  
կապես առաջընթաց քայլ էր, այնուամենայնիվ նրա ստեղ-  
ծումը հասունացած չէր: Պատահական չէ, որ ԽՍՀՄ-ի կազմա-  
վորման առիթով դեկտեմբերի 31-ին շարադրված «Ազգութ-  
յունների կամ «ավտոնոմիզացիայի» հարցի մասին» նամա-  
կում Վ. Լենինը մեղադրեց Ստալինին հանրապետությունների  
միավորման հարցում դրսևորած շտապողականության, հապ-  
ճեպության և վարչարարության մեջ, այդ գործընթացի ըն-  
թացքում թույլ տված սխալների ամբողջ պատասխանատ-  
վությունը դնելով վերջինիս՝ որպես Կենտկոմի գլխավոր քար-  
տուղարի, վրա: Արտահայտվելով ԽՍՀՄ-ը ամրապնդելու օգ-  
տին և չեչտելով, որ նրա կազմում հանրապետությունների  
իրավահավասարությունը պետք է լինի ոչ թե ձևական, այլ  
իրական, Լենինը հակված էր այն կարծիքին, որ ԽՍՀՄ-ը  
պետք է թողնել «միայն ռազմական և դիվանագիտական տե-  
սակետից, իսկ մյուս բոլոր տեսակետներից կվերականգնեք  
/հանրապետությունների - հեղ/ առանձին ժողովուհների  
լիակատար ինքնուրույնությունը»: Սակայն հիվանդության

կարուկ սրման հետևանքով 1923 թ. սկզբից Վ. Լենինն այլևս չի վիճակի չեղավ հետամուտ լինել իր ծրագրերի իրականացմանը: Պետական և կուսակցական գործերից Վ. Լենինի հեռացումը, իսկ այնուհետև և նրա մահը, Ի. Ստալինին հնարավորություն տվեցին ԽՍՀՄ քողի տակ աստիճանաբար և հետևողականորեն անցկացնել սեփական «ավտոնոմիզացիայի ծրագիրը»:

Խորհրդային Միությունը, որը բուլշևիկները համարում էին աղբային հարցի լուծման լավագույն ձև, իրականում միաձուլվեց կենտրոնացված պետություն էր՝ կոմունիստական կուսակցության վերնախավի դիկտատուրայով, որտեղ վճռականորեն և ամենայն խստությամբ ճնշվում էր այլախոհության յուրաքանչյուր դրսևորում: Այնուհանդերձ՝ չանտեսելով խորհրդային հասարակարգում գոյություն ունեցող բացասական երևույթները, կոմունիստական կուսակցության ամենատիրությունը, կազմակերպած բռնությունները, այլախոհության հետապնդումը և այլն, ԽՍՀՄ կազմում խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում Հայաստանը, պահպանելով ազգային պետականությունը, ունեին տարածքային ինքնավարության իրական կարգավիճակ, պաշտպանված էին արտաքին սպառնալիքներից, ստացան տնտեսական զարգացման լայն հնարավորություններ: Ինչ վերաբերում է կրթությանը, գիտությանը և մշակույթին, ապա տվյալ տասնամյակները անհամեմատելի են հայ ժողովրդի պատմության ամբողջ անցած դարերի հետ:

**KAREN KHACHATRYAN**  
Institute of History, NAS RA

# **ARMENIA IN THE PROCESSES OF THE FORMATION OF THE TRANSCAUCASIAN FEDERATION AND THE USSR IN 1921-1922**

## **Summary**

On March 8-16, 1921 at the 10<sup>th</sup> Congress of the RC(B)P held in Moscow the authorities of Soviet Russia discussed the question of interrelations of the Soviet national republics which

during 1917-1921 were formed on the greater part of the former Russian Empire. The Congress adopted a resolution "About current tasks of the party in the national question" on the basis of the report (on behalf of the Central Committee) of the People's commissar of the nations of RSFSR, J. Stalin.

According to the resolution, the isolated existence of a Soviet republic surrounded by the anti-Soviet imperialistic states was unreasonable and aimless.

It was noted that the defense and common interests of the republics in the process of reconstruction of economy, mutual help, solidarity of nations, close military-political relations "dictated the state union of separate Soviet republics."

The best form of the union had been considered Soviet federation, based on the mutual trust between the republics and the principle of voluntariness.

The relations between Soviet Russia and other Soviet national republics, first of all, were constructed on the basis of "the military-political coalition" and then mutual "federative treaties."

The high echelon of the Bolshevik party considered federative relations based on the principle of the Soviet national autonomy as a transitional stage in the direction of formation of "the International Soviet Republic" after the victory of the world revolution.

The Soviet Union, which the Bolsheviks considered as the best form of the resolution of the national question, in reality, was a centralized state with the dictatorship of the high echelon of the Communist party where any expression of dissent was resolutely and severely punished.

Therefore, not neglecting the fact of negative phenomena existing in the Soviet society (totalitarianism of the Communist party, organized mass repressions, the persecution of dissidents and etc.), the Soviet republics, including Armenia, preserving their national states, had a real status of the territorial self-governance and were defended from external threats, receiving extensive opportunities of the economic development.

As far as it concerned the spheres of education, sciences and culture those decades were outstanding in the history of the Armenian people.